

Talige stilingen als identiteitsconstructie bij Marokkaanse jongens

door

Jürgen JASPERS

Summary

This article points at the problematic relationship between sociolinguistics and sociology, which has a.o. led to a conception of language as merely a reflector or a marker of identity, and to a neglect of the role of language in social and ethnic life. Instead, identity is here portrayed as an interplay between self- and other-positioning, and this promises to reveal much more about the quirky and fleeting linguistic uses some Moroccan youths make of Antwerp dialect, Standard Dutch and imperfect Dutch. These uses are subsequently analysed as linguistic stylisations (cf. Rampton), i.e. strategic exaggerations or inauthenticities which potentially or temporarily question the social relations they evoke.

Dit artikel ligt op het raakvlak van de taalkunde (meer bepaald de sociolinguïstiek) en het minderhedenonderzoek, en het neemt in dat opzicht in Vlaanderen een uitzonderingspositie in. De sociolinguïstiek en het minderhedenonderzoek komen in België of Vlaanderen erg weinig met elkaar in contact (maar zie bv.: Blommaert 2001; D'hondt 2000; Maryns & Blommaert 2001; Meeuwis 1997), wat voor een deel verklaard kan worden door de sterke scheiding die wereldwijd bestaat tussen de departementen taalkunde en sociologie (Coupland et al. 2001; Hymes 1996).

Die scheiding is wellicht één van de redenen waarom o.a. in de sociolinguïstiek een begrip als *identiteit* theoretisch weinig onderbouwd is en eerder een ontologisch statuut krijgt toebedeeld: identiteit zou a priori aanwezig zijn, en taal is daar een afspiegeling of uitdrukking van, waardoor het bestuderen van identiteit op zich onmogelijk wordt (Cameron 1995). Tegelijk bestaat er veel sociologisch onderzoek waarin de identiteitsbeleving van minderheden wordt bestudeerd, zonder dat men veel oog heeft voor de fundamenteel talige manier waarop de mensen die men bestudeert aan actieve identiteitsbeleving doen. In dit geval is sociale interactie of de sociale wereld a priori aanwezig en biedt

taal een transparante, onproblematische toegang tot die wereld. Taal wordt dan als een neutraal communicatiemiddel gezien dat bij uitstek een propositionele betekenis overdraagt, voorbijgaand aan de affectieve of symbolische betekenis die elke taaluiting kenmerkt (cf. Fairclough 1989).

Het talige lot van de minderheden in ons land is een belangrijk thema, maar we lijken wetenschappelijk weinig gewapend om taal en minderheden in betekenisvol verband te brengen: onderzoek lijkt zich óf op taal óf op minderheden te richten. Ik zou bovendien willen beweren dat in Vlaanderen de opinievorming over taal en minderheden (en het daaruit voortvloeiende onderzoek) geklemd zit tussen (1) aan de ene kant een "multiculturalisme", waarbij individuen in essentie slechts één ware of legitieme identiteit zouden hebben die vooral via afkomst wordt vastgelegd, nl. een culturele of etnische identiteit; het gedrag van individuen wordt daarbij gezien als voornamelijk een reflectie of een expressie van die etnische identiteit, een identiteit waarvan men ook vindt dat men er respect of tolerantie voor moet opbrengen; (2) aan de andere kant een "universalisme", van waaruit de multi-etnische samenleving en de meertaligheid die ermee samengaat als problematisch wordt voorgesteld; i.p.v. afkomst en traditie zijn hier verlichting en moderniteit de kernwoorden. Men zit 'geklemd' omdat men enerzijds respect moet opbrengen voor een etnische identiteit, die men anderzijds als onwenselijk of problematisch ziet. Het "multiculturalisme" bekijkt alles in termen van cultuur en respect voor cultuur, terwijl het "universalisme" die cultuur wil remediëren of wegmasseren.

Het onderzoek dat de zo voorspoedig mogelijk verlopende Nederlandse taalverwerving van minderheden tot doel heeft, kan men in dit opzicht als remediërend beschouwen. Althans in de mate waarin het van overheidswege een quasi-vanzelfsprekende keuze is om dit onderzoek te financieren, ten nadele van het onderzoek naar het actuele (half- of niet-Nederlandstalige) taalgebruik van etnische minderheden in Vlaanderen. Eenzelfde remediërende impetus bestaat in sociologisch-antropologisch onderzoek over het schoolfalen van allochtone jongeren (zie o.a. Hermans 1994, Leman 1987, Timmermans, Hermans & Hoor-naert 2002). De problematiek van het schoolfalen heeft natuurlijk baat bij wetenschappelijk onderzoek. Maar een nadruk op het zo snel mogelijk remediëren van problemen dreigt ervoor te zorgen dat fundamentele vragen niet gesteld worden. Hoe komt het bv. dat onze samenleving haar onderwijs opvat als een systeem

waarin het normaal is dat velen falen en slechts weinigen succesvol zijn; of waarom moet het bestrijden van sociale ongelijkheid tussen groepen opgelost worden door individuen op school, die met hun slaagcijfers moeten proberen die ongelijkheid te ontlopen (cf. Varenne & McDermott 1999)? Men dreigt teveel op het individu te focussen en de context die het falen organiseert uit het oog te verliezen. Het is opvallend dat onderwijsstudies zonder uitgesproken reparatieve bedoelingen op één hand te tellen zijn (zie Delrue & Hillewaere 2002; Soenen 1999).

Er zijn jammer genoeg ook onderwijsstudies waarin men, in weerwil van de goede intenties waarmee ze geschreven zijn, de oorzaak van het schoolfalen bij de culturele identiteit van de allochtonen legt. Schoolsucces zou dan o.m. afhangen van de mate waarin allochtone ouders zich van hun traditionele cultuur kunnen loskoppelen om hun kinderen voldoende te motiveren (bv. Hermans 1995: 41-42). Deze tegenstelling tussen goede bedoelingen en fnuikende conclusies is in de sociale wetenschap rond schoolfalen een algemeen probleem: een 'oud' paradigma is dat kinderen die falen op school een genetisch gebrek hebben; een nieuwer paradigma verklaart schoolfalen door te wijzen op de verschillen die bestaan tussen hoe men thuis en op school communiceert, en die op school voor miscommunicatie zorgen. Het probleem is dat men de thuiscommunicatie ziet voortkomen uit en gaat gelijkstellen met een bepaalde cultuur of etnische identiteit en dat leerlingen worden gezien als individuele dragers van een cultuur of identiteit, d.w.z. dat men de sociale praktijk waarin leerlingen opgroeien in het hoofd van diezelfde leerlingen plaatst om hun gedrag of falen op school te verklaren. Impliciet gaat men er dan vanuit dat leerlingen etnisch geprogrammeerd zijn en niet meer aan hun etnische identiteit en de gedragsvormen die daarmee samenhangen kunnen ontsnappen, zodat ze in zekere zin opnieuw een genetisch gebrek hebben. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men de oplossing voor schoolfalen ziet liggen in het laten vallen van de etnische identiteit, of althans het laten vallen van die gedragsvormen die een onwenselijk schoolresultaat opleveren. Traditie en moderniteit lijken niet met elkaar overweg te kunnen.

Etnische identiteit zou in het algemeen dus onontkoombaar zijn, maar de bezitters ervan lijken volgens deze redenering hun gedrag twee richtingen te kunnen laten uitgaan: ofwel laten ze traditie primeren en schroeven ze hun identiteit op, ofwel laten ze de moderniteit primeren en zwakken ze hun etnische identiteit af. Dat een identiteit talig gedrag voorafgaat (zoals men in de socio-

linguïstiek aanneemt) en dat dat talig gedrag enkel op een benadrukking of afzwakking van die afkomst duidt, is wat ik hier wil bestrijden.

Ik moet er nog aan toevoegen dat de Vlaamse sociolinguïstiek in dit maatschappelijke debat vrij afwezig is en nog steeds vooral op standaardtaal- en dialectvariatie focust, zoals Jaspaert & Valen in 1986 al opmerkten. Eén van de gevolgen daarvan is dat Vlaanderen een *terra incognita* is wat onze kennis over het actuele dagelijkse taalgebruik van etnische minderheden betreft. We weten niet hoe minderheden omgaan met het Nederlands en met de dialecten uit de omgeving waar ze wonen; we weten niet hoe het Nederlands van minderheden eruitziet. We weten zelfs niet hoe het dagelijkse taalgebruik op school eruitziet.

IDENTITEIT

De algemene opvattingen over identiteit, en de algemene opvatting dat identiteit een bij uitstek individuele kwestie is, staan in zekere tegenstelling tot de internationale theorievorming over identiteit die men ruim samengevat 'postmodern' zou kunnen noemen¹. 'Identiteit', 'sociale klasse' of 'gender' worden vanuit een postmodern perspectief gezien als relatief stabiele constructen die bestaan in de herhaalde uitdrukking of *performance* van lichamelijke, talige of andere kenmerken in sociale interactie (zie bv. Hall 1996; Butler 1990; Varenne & McDermott 1999). Identiteit wordt gezien als:

- een proces eerder dan een product
- een activiteit of performance (een *identificatie*) eerder dan een status (*identiteit*)
- een sociaal gegeven eerder dan een individuele eigenschap
- een cultureel (of menselijk geconstrueerd) gegeven eerder dan een natuurlijk gegeven (of een 'gen').

1. Hierbij moet 'postmodern' vooral als perspectief op de sociale wereld begrepen worden, d.w.z. dat men ervan uitgaat dat menselijke praktijk een sociaal geconstrueerde praktijk is, die tot stand komt via zulke dingen als ideologie of normativiteit – wat wil zeggen dat ook het modernistische project dat *de* universele ontplooiing van *de* mens tot doel had, bekritiseerd kan worden voorzover het tot de uitsluiting leidt van de mens die anders is of voorzover dit project tot voordeel strekt van diegenen die structurele machtsposities bekleden.

Identiteit is dus een sociale praktijk, of een menselijk geconstrueerde praktijk. Dat wil zeggen dat ze gekarakteriseerd wordt door de normen of de structuur waarin mensen leven en de positie die ze daarin innemen. Er bestaan dus ook normatieve manieren van identificeren of normatieve identiteiten, die worden gebruikt of ingezet of gevolgd in het dagelijks leven. En net zoals er in talige praktijk rekening gehouden moet worden met talige normen, moet ook in sociale praktijk rekening worden gehouden met deze normatieve identiteiten: men reproduceert of contesteert ze, maar ze zijn er en men moet er op de één of andere manier mee omgaan. *Stileringen* kan men zien als afzonderlijke daden van identiteitsconstructie (Cameron 1995), maar ik zou de term hier, zoals Rampton (2001a), willen voorbehouden voor die daden van identiteitsconstructie waarin er sprake is van een al dan niet strategische overdrijving die sociale verhoudingen evoceert en potentieel ondergraaft.

Deze visie op identiteit heeft een aantal voordelen: (1) identiteit wordt opnieuw iets wat we als taalkundigen kunnen bestuderen, omdat identiteit een menselijke activiteit is, die vaak ook een talige activiteit zal zijn; (2) ze verklaart bv. waarom mensen het zo nodig vinden om telkens opnieuw zich op een bepaalde manier te manifesteren – als identiteit een performance/menselijke activiteit is, dan bestaat ze niet buiten die activiteit; en (3) doordat er normatieve identiteiten zijn, worden er ook niet voortdurend volstrekt nieuwe identificaties gemaakt die geen enkel verband houden met de bredere structuren of normen die er nu al zijn – een postmodern perspectief is geen inleiding tot de chaos, precies omdat normen de neiging hebben gereproduceerd te worden. Die neiging is niet absoluut, vandaar dat sociale verandering, onderhandeling of verzet mogelijk blijft en plaatsvindt. Een voortdurende verandering van normen brengt een normverandering tot stand zoals dat ook met taalverandering het geval is.

In het algemeen dus is het Zelf gedeeltelijk een product van anderen (omdat identificatie een sociaal proces is) en gedeeltelijk onder de eigen controle. Mensen bevinden zich m.a.w. in een spanningsveld tussen gepositioneerd worden en zichzelf positioneren. Er is een wisselwerking tussen de handelingsvrijheid waarover mensen blijven beschikken, en de normen of structuren die hen een bepaalde richting uitduwen of hebben uitgeduwd.

DE VLAAMSE CONTEXT

Ik had het enigszins vaag over 'normatieve identiteit' of 'de wijdere structuur'. Concreet bedoel ik daar het volgende mee. In Vlaanderen is het nationalisme één van de belangrijkste inspiratiebronnen voor de constructie van of het nadenken over taal en identiteit (en dat is niet alleen in Vlaanderen het geval, zie May 2000; Blommaert & Detrez 1994). Nationalisme is een ideologie waarbij men ervan uitgaat dat etnische, talige en politieke grenzen zoveel mogelijk homogeen moeten zijn of moeten samenvallen in één nationale identiteit. Eén van de steunpilaren is de nationale taal die alle burgers geacht worden te spreken opdat ze zoveel mogelijk deel zouden uitmaken van dezelfde collectiviteit. Concreet vertaalt dit homogeneïsme zich in een aantal normen, meer bepaald in een politiek van eentaligheid en een politiek van standaardisatie. Kort samengevat komt een politiek van eentaligheid in Vlaanderen neer op het zo homogeen mogelijk houden van het 'oorspronkelijke' grondgebied, op de problematisering van anderstalige aanwezigheid (zoals bv. in de Brusselse rand) en de legitimering van deze politiek door het Nederlands als blijvend bedreigd voor te stellen (o.m. in Europa). Standaardisatie komt neer op het zo uniform mogelijk maken of houden van het Nederlands op zich en op het sanctioneren van dialectische of tussentalige afwijkingen (zie bv. Jaspers 2001). Meertaligheid wordt binnen een nationalistische visie geproblematiseerd, of enkel buiten de eentalige landsgrenzen gesitueerd. Meertaligheid zou in Europa bestaan uit een verzameling eentalige naties, of vooral een additioneel gegeven zijn: men leert eerst Nederlands, *dan pas* kan men er andere talen aan toevoegen, net zoals men 'eerst Vlaming zou moeten zijn om Europeëer te worden'. Deze nationalistische politiek zorgt ervoor dat men veel meer dan noodzakelijk is het taalgebruik van etnische minderheden problematiseert. Ofwel stelt men alléén hun taalgebruik verantwoordelijk voor de sociale 'kansarmoede' die minderheden ervaren en biedt men enkel talige oplossingen aan. Ofwel ziet men hun taalgebruik als een symptoom van (al dan niet islamitische) onwil die bij autochtonen voor morele verontwaardiging zorgt en die tot pleidooien leidt waarin men inburgering wil verplichten zelfs voor de hier al langer aanwezige etnische minderheden. Het schetsen van deze context is belangrijk voor een goede interpretatie van de data die ik heb verzameld.

INTERACTIEVOORBEELDEN

De data² die ik hier bespreek komen uit mijn proefschrift, dat nog verre van beëindigd is, zodat ik een alsnog tentatieve analyse moet presenteren. In mijn proefschrift probeer ik een etnografische beschrijving te maken van het meertalig taalgebruik van een groep Marokkaanse jongens op een Antwerpse middelbare school. Daarbij is niet het Arabisch of Berbers van primordiaal belang, maar wel hoe met het Nederlandstalig materiaal dat voorhanden is, wordt omgegaan.

Heel algemeen kan men aan mijn materiaal opmerken dat de situatie alleszins veel complexer is dan de twee taalvariëteiten die men op het eerste gezicht zou vermoeden (nl. 'Arabisch' vs. 'Nederlands'). Er bestaat een Standaard-Arabisch, maar op school worden vernaculaire vormen gesproken. Er zijn verschillende Berberse variëteiten op te merken en naast het Algemeen Nederlands wordt ook het lokale Antwerps gesproken, dat zich op zijn beurt onderscheidt van de Nederlandse variëteit die door Marokkaanse jongens wordt gesproken (met eigen kenmerken van lidwoord-deletie en dies meer) (cf. Hymes 1996: 66).

Reproductie

Wat ik eerst wil laten zien, zijn twee voorbeelden waarin de regels gevolgd worden³. Een eerste voorbeeld⁴ ziet er als volgt uit:

Deelnemers en setting: Faisal [17 Ma M, met microfoon], Imran [17 Ma M], Mr. De Mulder [40+ Vla M]. November 1999. Tijdens de les

2. Het materiaal waarop ik me hier baseer is verzameld binnen het kader van een etnografische studie van het meertalig taalgebruik van Antwerpse migrantenleerlingen op één middelbare school. Concreet werden een twintigtal 17 tot 21-jarige leerlingen elektro-mechanica (EM) uit de 5de en 6de jaren van het Technisch Secundair Onderwijs van mei 1999 tot april 2002 bestudeerd in hun dagelijks leven in de klas en op school. De methodologie is grotendeels interactioneel sociolinguïstisch (Gumperz 1982, Rampton 1995). Gebruikte methodes waren o.m. participerende observatie, interviews, audio-opnames van individuen en van gelijktijdige lespraktijk, en 'feedbackinterviews' over extracten uit de audio-opnames. Dat leverde een corpus op van 35 individuele audio-opnames en 35u gelijktijdige lesopname, 36 interview-uren en 3 Mb veldnota's. De klassen die ik bezocht waren interetnisch samengesteld: er zaten zowel Marokkaanse, Turkse als Belgisch-Vlaamse leerlingen in, maar telkens maakte de Marokkaanse groep minstens twee-derde uit van het totale aantal leerlingen. Op één uitzondering na waren alle leerlingen jongens.

3. De regel zijnde (volgens het schoolreglement): "Op school wordt Algemeen Nederlands gepraat", een regel die ook het gebruik van thuisstalen verbiedt.

4. Alle namen zijn pseudoniemen.

verbale expressie legt Mr DM uit hoe het uitstapje naar de IJzerstreek zal verlopen. Faisal en Imran proberen bij Dennis [17 Ma Vla] uit te zoeken of er vorig jaar op de uitstap door enkele leerlingen werd gevocht, maar ze geloven niet wat hij erover zegt.

- 1 Faisal: [ff ue: 'ki kd^ob^or ə 'zəmələ] ((Ar: HEI HIJ LIEGT DEZE JEANNET HÉ))
 2 [2.0]
 3 Imran: [ff()'guli gi guli 'lə] ((Ar?: () HIJ ZEGT HIJ ZEGT VAN NIET))
 4 Mr DM: wat? [.] was dat een liedje?
 5 Imran: | ja
 6 Faisal: | heu ja
 7 [..]
 8 ?: [lacht]
 9 Mr DM: ah
 10 Faisal: [lacht]
 11 Imran: [doet alsof hij zingt:] [iala'la iala'la] [Arabisch gezang]
 12 Faisal: [lacht]
 13 Mr DM: de afspraak is Nederlands hé
 14 Faisal en Imran: [1.0]
 15 Mr DM: ah

Mr. De Mulder formuleert een impliciet verwijt in regel 4 (nl. een ironische vraag om informatie). Dat verwijt wordt door Imran en Faisal echter letterlijk genomen, zodat Mr. De Mulder opnieuw een verwijt moet formuleren of de kwestie laten zoals ze is. Hij kiest hier voor een expliciet verwijt in regel 13, waarna Faisal en Imran in regel 14 een stilte laten vallen. Die stilte wordt in regel 15 door de leerkracht herkend als een tegemoetkoming aan zijn verwijt (cf. Macbeth 1991). Een voorbeeld dat betrekking heeft op Algemeen Nederlands staat hieronder:

Deelnemers: Faisal [Ma M 17, met microfoon], Imran [Ma M 17], Mourad [Ma M 19], Mr. De Mulder [Vla M 40+].

Setting: November 1999. Het is les verbale expressie, en de leerkracht, Mr. De Mulder, maakt een aantal afspraken over de 'open' klassenraad waarop de EM'ers aanwezig mogen zijn en waarop ze samen met al hun leerkrachten een aantal problemen van de voorbije weken kunnen uitpraten.

- 1 Mr DM: als 't open klassenraad is wil dat zeggen dat al
 2 uw leerkrachten (aanwezig zijn) en euhh
 3 Faisal: | ja da's toch goe

- 4 Imran: | hé af!
 5 Faisal: *ouallah* af! [.] alles geven
 ((Ar: 'kzweer het))
 6 Imran: () die wijst alleen naar mij
 7 [lacht?]
 8 Mr DM: [iets luider:] één afspraak is duidelijk
 9 Mourad: Algemeen Nederlands
 10 Mr DM: | uw aanwezigheid ..
 11 Faisal: | is belangrijk
 12 Mr DM: | is niet
 13 verplicht
 14 Faisal: ik kom ze
 15 Mr DM: | hé [.] is niet verplicht [1.0] maar na 12 uur komt ge
 16 er niet meer in [.] als de deur dicht is komt ge er niet
 17 meer in

Mr. De Mulder wil een zeer belangrijke afspraak maken voor de nakende vergadering (r. 8). Hij verhoogt zijn stemvolume enigszins en maakt zijn zin niet af (om zich op die manier van de aandacht van de aanwezigen te verzekeren die gezamenlijk zoeken naar de relevantie van wat Mr. De Mulder zegt). De zin wordt in regel 9 echter door Mourad, als was het de gewoonte, onmiddellijk met 'Algemeen Nederlands' aangevuld, terwijl de afspraak te maken heeft met het al dan niet verplicht aanwezig zijn (regels 12-13). Ook dit voorbeeld toont aan dat de Marokkaanse jongens die ik bestudeerde alleszins op de hoogte zijn van de gangbare normen en verwachtingen, en dat ze daaraan zo nodig tegemoetkomen.

AFWIJINGEN

Op het officiële podium lijkt er dus weinig aan de hand, maar verder onderzoek levert op dat in de marges van deze officiële momenten (vlak voor de les, tijdens de pauze) er dingen gebeuren die moeilijker in overeenstemming te brengen zijn met de officiële, schoolse of maatschappelijke verwachtingen. In de marges blijkt er ruimte te zijn voor wat men evocatief taalgebruik zou kunnen noemen, dat afwijkend is en potentieel ondergravend. De suggestie is dus niet dat men zich zal verzetten tegen een structuur waarin men dominantie ervaart, maar wel dat in kleinschalige interactie kan opgemerkt worden hoe met die structuur wordt omgegaan, of hoe, meerbepaald, de Marokkaanse jongens die ik heb

bestudeerd omgaan met hoe ze gepositioneerd worden. Dat merken we o.a. aan de manier waarop Marokkaanse jongens omgaan met Antwerps, met gebrekkig of 'Illegaal' Nederlands⁵ en met Algemeen Nederlands. Eén van de voorbeelden die ik heb waarin Antwerps gebruikt wordt, ziet er als volgt uit:

Extract Antw-1

Deelnemers en setting: Faisal [17 Ma M, met microfoon], Nordin [19 Ma M], Mourad [19 Ma M], Najim [17 Ma M], Samir [17 Ma M]. November 1999. Het eerste lesuur van de dag gaat beginnen; alle leerlingen zijn op weg naar hun klaslokalen. De gang op de eerste verdieping is gevuld met een honderdtal op weg zijnde leerlingen. Nordin en Mourad beginnen 'racisten' in het rond te roepen.

- 1 Nordin: HIER SÉ RACISTEN [.] hei
- 2 [..]
- 3 Najim?: ['tʃide 'æ:kə]
((Ar??:))
- 4 [..]
- 5 Nordin: ()
- 6 [.]
- 7 Mourad: [verder:] () RACISTEN
- 8 [.]
- 9 [geroep]
- 10 Najim: ()
- 11 Samir: hei lang GELÉÉ
- 12 Najim: [lacht] ([])
- 13 Nordin: [] (bende) racisten
- 14 [.]
- 15 Samir: [()w^əne 'tʃupe a 'aw]
((Ber??:))
- 16 [.]
- 17 Najim: ['hɔristiəsaw] [lacht]==
((Ar: g'hebt het al kapot gemaakt))
- 18 Faisal: ==HE HEI
- 19 Samir: hoewist meju lief?
- 20 Faisal: [ff 'kuwɔd]
((Ar: bol af))
- 21 Samir: ['kuwɔd] [lacht]

5. In de term 'Illegaal' Nederlands heeft 'illegaal' betrekking op weinig taalvaardig taalgebruik waarvan Marokkaanse jongens vinden dat het lijkt op wat 'illegalen', d.w.z. documentlozen, spreken.

- 22 Faisal: ['kuwəd]
 23 Nordin: [racisten [...] [stiller:] racisten [...] hei
 24 [...]]
 25 Samir: ['guli] hé gij hebt mij gisteren gebeld [kəd 'gulu]
 gadegij gij=
 ((Ar: vertel)) ((Ar: gij hebt mij gezegd))
 26 =ga overval doen eh (bij de Aldi)
 27 Nordin: (VUISTEN JOENG)
 28 Faisal: **KLOETZAKSKE** [lacht]
 ['klu^o:tsaksə] [hé?
 29 Samir:
 30 [.]
 31 Samir: wildegij overval doen (bij de Aldi?)
 32 Nordin: (da zijn allemaal racisten)
 33 Faisal: [geërgerd:] nee joenge
 34 Samir: da mag niet zene hei [...] (van morgen)
 35 Nordin: [Arabisch] NAJIM
 36 Faisal: [Najim imiterend:] (SCHEMA KENNEN ÉÉN)?
 37 [..]
 38 (SCHEMA KENNEN ÉÉN)? HÉ . NAJIM NAJIM
 39 (SCHEMA KENNEN ÉÉN)? [lacht]
 40 [ff('wə)psax^a 'taħsina] [lacht]
 ((Ar: GEFELICITEERD MET UW NIEUW KAPSEL))
 41 Najim: (ja)
 42 [gelach]
 43 [komen de klas binnen]
 44 Faisal: [lacht]
 45 [gelach, geroep]
 46 Faisal: [lachend:] vanachter vanachter . vanachter ..
 47 ?: [gegil]
 48 Faisal: [gles hə 'na gles hə 'na]
 ((Ar: zet u hier zet u hier))
 49 ?: luider

Op het eerste gezicht kan dit hele fragment als een stukje onofficieel, vrijblijvend en niet-ernstig gebabbel gezien worden. Nordin en Mourad roepen zonder enige aanleiding 'hier sé racisten' ('hier zie, racisten') (r. 1 en 7 bv.); Najim zegt dat Faisal het opname-toestelletje al kapot gemaakt zou hebben (r. 17); Samir begint een nonsens-gesprek over een mogelijke overval bij de Aldi (vanaf r. 25); Najim wordt buitensporig luid gefeliciteerd met zijn kapsel (r. 40): speelsheid alom dus, en een Antwerps scheldwoord

als 'klootzakske' (r. 28) lijkt daarin niet te misstaan. Maar hoe moeten we dit nu interpreteren in termen van taal en identiteit? Als we ervan uitgaan dat taalgebruik een identiteit reflecteert of uitdrukt, dan kunnen we Faisals 'klootzakske' moeilijk zien als een reflectie of uitdrukking van zijn Marokkaanse afkomst. Als we 'klootzakske' daarentegen zien als een reflectie of een uitdrukking van een Antwerpse afkomst, dan is het vreemd dat Faisals routineuze Nederlandse taalgebruik niet zo sterk door het Antwerps wordt gekenmerkt. Faisal zou dan soms wel en soms niet zijn Antwerpse afkomst benadrukken, maar dat is een onbevredigende verklaring. Misschien hebben we dan te maken met het 'achterlaten' of 'afslanken' van een Marokkaans-etnische afkomst? Ook deze hypothese is echter moeilijk vol te houden omdat ze voorbij gaat aan drie cruciale aspecten:

- (1) het Antwerps wordt in mijn data door Marokkaanse jongens gezien als een variëteit die een racistische bijklank heeft. Het is daarom weinig waarschijnlijk dat Faisal Antwerps in zijn hart sluit of dat hij zijn positieve affiliatie ermee wil uitdrukken. Dat verband tussen Antwerps en racisme wordt trouwens ook hier gemaakt: Nordin roept het kader van racisme op, en Faisal reageert daarop in het Antwerps. Als we ervan uitgaan dat de talige productie van mensen ook hun interpretatie weergeeft van wat er rond hen gebeurt (zoals men in de etnomethodologie aanneemt), dan is het veelzeggend dat Faisals interpretatie van het racistische kader dat wordt opgeworpen door Nordin een reactie in het Antwerps teweegbrengt;
- (2) we mogen daarnaast het komische effect van zowel Nordins beschuldigingen als 'klootzakske' niet uit het oog verliezen: "hier sé racisten" is, zo bleek uit interviews achteraf, een uitroep waarbij men geamuseerd is door de reacties van omstaanders, of een spelletje waarbij men test wie er zal omkijken. Wie reageert op Nordins beschuldiging werpt zich immers impliciet op als geadresseerde en zou zich daarmee blootgeven als racist. Daarnaast is ook de betekenis van 'klootzakske' niet neutraal voor iemand als Faisal:

Extract Antw-2

Setting: februari 2002. Interview door Jürgen Jaspers [JJ] met Faisal [Ma M 20] en Rafik [Ma M 18]. Vereenvoudigde en verkorte transcriptie.

- JJ: maar [...] **'kloetzakske'** da's toch nie iets da gulle veel gebruikt of wel?
- Faisal: da taal zo?
- JJ: ehh [...] ja ja
- Faisal: meer tegen de Belgen [...] **'kloetzakske!'**
- Rafik: kloetzakske
- JJ: tegen Belgen?
- Rafik: ja omdat die da zeggen
- Faisal: da's hun allee 'k bedoel da's hun taal
- Rafik: da's hun praat
- Faisal: wij passen ons soms aan aan hun praat weet gij **'kloetzakske. ge kunt den boom in joenge'**
- Rafik: da's zo plat Antwerps gezegd zo
- JJ: ja [...] maar da's dan alleen tegen Belgen da ge dat dan doe? of allee om te lachen
- Faisal: ja tegen (mekaar) gaan we da nie zeggen ze
- Rafik: opvallen of zo hé
- Faisal: als ge da tegen ne (Marokkaan) ga **'kloetzakse'** pff da ga niks doen ze . Allee okee [...] dan gaan die zeggen: 'wa voor een hoer is da?'
[gelach]
- Faisal: 'wa voor een jeannet is da die da zegt?' [...] serieus da is toch?
- Rafik: **'kloetzakske'** da ()
- Faisal: da-da da's echt . da's te beschaafd voor ons [lachje] ik meen da
- JJ: ja [...] en gij vindt het plat Antwerps ook
- Rafik: ja
- Faisal: dat is plat Antwerps!
- Rafik: dat is [...] plat **Antwaarps . kloetzakske**
- Faisal: **kloetzakske [...] allee (joeng) [...] koopt ne zak [...] en gerecycleerd papier allee ja**
- JJ: [lacht]
[...]
- Faisal: de meeste Belgen die gaan niks zeggen [als wij 'kloetzakske' zeggen]. want die weten als die derop ingaan da wij erger worden [...] dus die zwijgen liever [...] maar da woordje gebruiken wij weinig ze
- Rafik: komde nie veel tegen

- (3) en een derde aspect is dat Antwerps door Marokkaanse jongens geregeld op deze manier werd gebruikt en in verband werd gebracht met conflicten: ik merk in mijn data een heleboel verontwaardigde of pseudo-verontwaardigde reacties in het Antwerps op. Daarbij doen Marokkaanse jongens zich zowel voor als Vlaamse volwassene of oudere persoon die verontwaardigd is over hun gedrag, of als verontwaardigd slachtoffer van een blanke, al dan niet racistische, autoriteit (de onderzoeker, de leerkracht, anderen). In zeer veel gevallen roept Antwerps etnische verhoudingen op tussen Belgen en Marokkanen.

Als taalgebruik dus een reflectie of uitdrukking is van een onderliggende en voorafgaande (etnische) identiteit, dan is Faisals Antwerpse uitdrukking daar moeilijk mee in overeenstemming te brengen. Als etnische identiteit iets is dat in interactie wordt opgeschroefd of afgeslankt, dan is het Antwerps dat hier gebruikt wordt moeilijk te verklaren. Men zou misschien kunnen zeggen dat telkens als Antwerps wordt gebruikt, een Marokkaanse afkomst gecontrasteerd wordt met een Belgische, ter versterking van een Marokkaanse etniciteit, maar in het voorbeeld rond Algemeen Nederlands blijkt dat ook deze hypothese niet evident is, en evengoed blijft dan onverklaard waarom Faisal dat in een variëteit doet die niet verbonden is met zijn Marokkaanse etniciteit. Een andere vorm van evocatief taalgebruik vinden we in de volgende twee voorbeelden waarin 'Illegaal' Nederlands wordt gebruikt:

Extract ILL-1

Imran zit in de hal op een stoeltje, wat verderop is mevrouw Liekens met een duidelijk oversture Olivier aan het babbelen. Ik vraag Imran hoe de GIP is geweest. Goed, zegt hij, ik heb het beste van de klas, een 9! 'Ja, iedereen vertelt in die 10 minuten alles wat ze weten, maar ik heb nog een paar dingen achtergehouden (de 'veiligheden'), zelfs slides, en als ze me die dan vroegen dan kon ik daar direct op antwoorden'. Hij heeft ook net zijn rijbewijs gehaald, zegt hij, daarom ben ik te laat.

Als hij Mr. Kempnaers ziet voorbijlopen zegt hij dat die hem waarschijnlijk 10 heeft gegeven, Mr. Parmentier ook. Rafik en Habib van de 5EM zijn er ondertussen komen bijzitten. Habib: 'ja, die van de jury iets minder zeker, 9 en 9,5 of zo'. Imran, met zwaar accent: '**ja en voorrr Nederrrrlands, 7 en-een-half**'. [gelach]
[Veldnota 7 december 2000]

Imran suggereert hier, ironisch, dat de evaluatie door de Belgische jury-leden kritischer was, en vooral betrekking had op zijn Nederlands. Het is aannemelijk dat hij hiermee het stereotype dat Marokkanen slechte sprekers van het Nederlands zijn evoceert en ironiseert. Min of meer hetzelfde gebeurt in het volgende voorbeeld:

Extract ILL-2

Deelnemers en setting: Imran [Ma M 18, met microfoon], Nordin [Ma M 19], Adnan [Ma M 18], Mr. Cools [Vla M 45+]. Januari 2000. Het is les elektriciteit. Imran begrijpt iets niet. Adnan, een goeie (klas)vriend van Imran, zegt dat Imran te dom is om het te begrijpen.

- 1 Imran: hoe da's ingewikkeld?
- 2 Mr C.: het schijnbaar
- 3 [..]
- 4 Adnan: [Antwerps:] *nee maar gij zij te loemp omda te verstaan*
- 5 ?: ()
- 6 Mr C.: (secundair)
- 7 Imran: [ja mijn vader is advocaat zene [..] in metallurgie
[lacht] [..]
[jæ mən vadər is advu'kat zənə]
[in meta'ʎur'zi]
- 8 [lachend:] **mijn vader is advocaat in metallurgie**
[mən va^hdər is advu'kat in meta^hʎur'zi^h]
- 9 Mr C.: [vermogen] [EN]
- 10 WAAROM?
- 11 Nordin: (advocaat in metallurgie)
- 12 Imran: [lacht]
- 13 Mr C.: en waarom in [.] volt-ampère en waarom niet in watt?
- 14 Adnan: volt-ampère actief
- 15 Mr C.: omdat de fabrikant
- 16 Imran: 't is volt-ampère hé
- 17 Mr C.: nooit weet [.] welke verbruiker er wordt aangesloten

Als we dit gebrekkig Nederlands (in regels 7-8) zouden zien als een ambitie van Imran om zijn etnische afkomst te benadrukken, of om een positieve verwantschap uit te drukken met datgene wat door de taalvariëteit wordt opgeroepen (en dat zijn 'illegalen', recent geïmmigreerde Marokkanen, hun ouders, of hun kindertijd), dan gaan we voorbij aan de komische manier waarop het in

beide voorbeelden wordt gebruikt. Het is erg moeilijk om Illegaal als een gewone reflectie te zien van Imrans afkomst of identiteit, omdat zijn routineuze taalgebruik zeker niet zo gebrekkig is. De Marokkaanse jongens die soms Illegaal spreken, vertellen mij ook dat ze zeker geen ambitie hebben om heel de tijd zo te spreken, en ze hebben weinig begrip voor de Turkse jongens en meisjes op school die gebrekkig Nederlands praten. In enkele andere interviews wordt vermeld dat de evocatie van dit stereotype ook op de tram plaatsvond of bij nieuwe leerkrachten, om te zien of de mensen op de tram of de nieuwe leerkracht al dan niet hun zogezegd zeer slechte beheersing van het Nederlands zouden problematiseren of daar verontwaardigd over zouden zijn. Men doet dus met opzet wat men van Marokkanen denkt om anderen in hun vooroordelen te kunnen betrappen. Men evoceert een stereotype en gooit het anderen voor de voeten.

Het onderscheid dat o.m. Imran maakt tussen zijn eigen beheersing van het Nederlands en de minder goede beheersing van het Nederlands door bv. de Turkse jongens, wil echter niet zeggen dat hij en anderen de ambitie hebben zo goed mogelijk Algemeen Nederlands te spreken, hoewel dat nochtans de ultieme emancipator is volgens het publieke discours, en de kortste weg naar sociale promotie zou zijn. Dat zien we in het volgende voorbeeld waarin Algemeen Nederlands, en ook Antwerps, wordt gebruikt:

Extract AlgNdl 1

Setting en deelnemers: Karim [Ma M 18, met microfoon], Aziz [Ma M 17]. Januari 2000. Het is speeltijd. Karim loopt voor de eerste keer met een microfoon op de speelplaats en wil dat anderen hem opmerken. Karim en Aziz zijn goeie vrienden.

- 1 Karim: en . hoeveel hebdegij gestudeerd vandaag? . hoeveel hebdegij
- 2 gestudeerd vandaag?
- 3 Aziz: **wablieft? voor eh voor elektronica heb ik vier uurtjes**
[wa'blift 'vorəvor elek'tronika hebik
'vi:r y:rtʃəs]
- 4 **gestudeerd**
[yəsty'de:rt]
- 5 Karim: vier uurkes ja
- 6 Aziz: [Antwerps:] en [.] om de kwartier nen aftrèkske hé
- 7 Karim: [Antwerps:] een àftrekske . en aan wie dochte?
- 8 Aziz: hé? [.] aan Jürgen joeng [.] Jürgen joeng . Jürgen
- 9 Karim: | H- WA!?. JÜRGEN!?. HEI!
- 10 [lacht] [Arabisch?] hé

Hier wordt een toneeltje gespeeld voor de onderzoeker: Karim begint een zeer a-typisch gesprek met Aziz over hoeveel uren ze die dag al gestudeerd zouden hebben. Aziz beantwoordt Karims vraag op een zeer formele manier: door "wablief" te gebruiken i.p.v. het veel courantere en informele "watte" of "wat", en door het 'correcte' verkleinwoord te gebruiken (*uurtjes*) i.p.v. het veel courantere dialectische verkleinwoord 'uurkes' of 'uurekes'. Aziz construeert zichzelf hier als brave leerling en hij gebruikt daarvoor formele vormen. Onmiddellijk daarop echter (r. 6) zorgt Aziz voor een contrast in vorm én inhoud door (1) Antwerps te gaan spreken en (2) het nu over seksueel i.p.v. intellectueel plezier te hebben. Die tegenstelling wordt ook verdergezet door Karim, die zelf ook erg Antwerpse kenmerken begint te realiseren (in r. 7: 'dochte'). Het Standaardnederlands dat Aziz gebruikt, is moeilijk te zien als een reflectie van zijn voorafgaande identiteit, en het is weinig waarschijnlijk dat dit als een afslanking van zijn Marokkaanse afkomst gezien moet worden of als een verlangen om tot de moderniteit toe te treden via de standaardtaal. Dit contrast tussen standaardtaal en dialect moet veeleer worden gezien als een onderdeel van het fundamentele contrast dat in het algemeen gemaakt wordt tussen wat we 'hoge' en 'lage' cultuur kunnen noemen: daarbij staat 'hoog' symbool voor respectabiliteit, vrouwelijkheid, verfijndheid, 'cultuur', en als iets waaraan men zich moet conformeren of onderwerpen. Daartegenover staat 'laag', waaronder dan mannelijkheid begrepen kan worden of een zogenaamde 'natuurlijkheid' (d.w.z. hardheid, rauwheid, onverzettelikhed). De dichotomie tussen deze semantische domeinen is fundamenteel in een gestratificeerde maatschappij zoals de onze, wat wil zeggen dat mensen aan beide zijden zich bewust zijn van de andere zijde (van de hogere of lagere klasse) (zie Stallybrass & White 1986; Rampton 2002). Het is dat bewustzijn van een sociale ongelijkheid dat we hier uitgebeeld zien in een groteske overschrijding van de grenzen tussen hoog en laag. Anders geformuleerd: we vinden hier een symbolische bevuiling van een variëteit die als zuiver wordt gezien, of een onderuithalen van de geprefereerde schoolse identiteit. In het algemeen kan men in mijn corpus opmerken dat Marokkaanse jongens het Algemeen Nederlands niet meteen als een bruikbaar instrument zien om sociale promotie te maken. Het lijkt erop dat ze door een goede beheersing van het Algemeen Nederlands weinig zien veranderen aan de sociale orde zoals ze er nu uitziet en dat ze sociaal-economische verbetering eerder via andere wegen beogen.

We vinden hier dus wél een zekere affiliatie met het Antwerps, en dat contrasteert met het 'kloetzakske' van Faisal daarnet. Dit maakt des te meer duidelijk dat

- a) menselijk (talig) gedrag niet volledig geculturaliseerd mag worden of gezien als voortkomend uit één etnische identiteit. Evenmin kan dan het gebruik van de variëteit die met de moderniteit wordt verbonden (het Algemeen Nederlands), gezien worden als een afslanking of minimalisering van de eigen traditionele etnische identiteit. Karim en Aziz gebruiken hierboven vrijelijk Antwerps en Algemeen Nederlands, hoewel die variëteiten niet tot hun etnische identiteit behoren, en hun taalgebruik wil geenszins suggereren dat ze hun etnische identiteit opgeven (wat dan had moeten blijken uit andere etnografische informatie);
- b) taal geen afspiegeling is van een voorafgaande identiteit, maar één van de cruciale onderdelen in identiteitsconstructie. Aziz positioneert zich als niet-brave leerling door talige elementen te gebruiken en met elkaar te contrasteren.

Dat alles leidt naar deze conceptie van etnische identiteit: door etnische afkomst is men wel in zekere zin bepaald of gepositieerd, maar deze afkomst neemt individuen hun handelingsvrijheid niet af en laat hen vrij om zich met een andere etniciteit of een andere talige variëteit te affiliëren, of om ermee te spelen of te flirten – een flirten waarmee men lokaal prestige kan verwerven, ook al is de identiteitsconstructie die men maakt niet in overeenstemming met wat als normatief geldt. Dat zo'n spelen of flirten niet ongewoon is, kan men in onze samenleving goed opmerken aan hoe gretig (ook door Vlamingen) elementen worden gebruikt uit zwarte hip-hop muziek, taal en life-style (cf. Rampton 2001b).

BESLUITENDE NUANCES

Natuurlijk lieten niet alle jongens die ik heb bestudeerd zich opmerken als Imran, Faisal of Aziz. En het zou ook kunnen dat de talige praktijk die ik tijdens mijn schoolbezoek heb aangetroffen, verdwenen is samen met het afstuderen van de protagonisten ervan. Dit alles zou m.a.w. een zeer tijdelijk karakter kunnen hebben. Het potentieel van de hier beschreven talige praktijk moet ook niet overdreven worden: over het algemeen hielden de jongens die ik bestudeerde zich min of meer aan de formele regels, of stonden de formele regels niet fundamenteel ter discussie. Niet-

temin kunnen we volgens mij in mijn materiaal zien hoe bepaalde tegenstellingen in onze samenleving op een talige manier in scene worden gezet of geïroniseerd, en hoe ze in zekere mate gecontesteerd worden.

Wat ik hier heb willen aantonen, brengt wellicht weinig op voor wie zich om schoolfalen bekommert, maar het biedt wel een perspectief omtrent wat het kan betekenen een jonge Marokkaan in Antwerpen te zijn, een perspectief dat in ieder geval verschilt van de dominante mediatische beelden rond islam, schoolfalen en criminaliteit. De talige stileringen of evocaties die ik heb willen aanduiden, zouden we bovendien kunnen zien als spiegels waarin we enkele algemene maatschappelijke en talige normen kunnen opmerken die in het algemeen vrij onzichtbaar blijven. Als ik alles in een paar eindzinnen bundel:

- (1) taal en identiteit zijn op een complexere manier met elkaar verbonden dan gewoonlijk wordt aangenomen;
- (2) identiteit is geen a priori gegeven dat in menselijk gedrag tot uitdrukking wordt gebracht, maar is op zich een menselijke activiteit waarin zich zeker meer mogelijkheden aandienen dan enkel het terugvallen op of het ontkennen van de eigen etniciteit;
- (3) in onze scholen is talig gezien veel meer aan de hand dan de algemene oppositie tussen thuistaal en schooltaal die men vaak vermoedt;
- (4) in sociale interactie op school kunnen talige symbolen opgeworpen worden die een krachtige, zij het misschien tijdelijke, evocatie kunnen vormen van de sociale ongelijkheid die adolescenten ervaren. Deze sociale ongelijkheid wordt in grote mate bestendigd door een in wezen nationalistische ideologie waarin het beeld van de eentalige standaardtalige Vlaming hegemonisch is.

BIBLIOGRAFIE

- Blommaert J. (2001): "Investigating narrative inequality: African asylum seekers' stories in Belgium". In: *Discourse & Society*, 12: 4, pp. 413-449.
- Blommaert J. & R. Detrez (1994): *Nationalisme. Kritische opstellen*. Berchem: EPO.
- Butler J. (1990): *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity*. London: Routledge.
- Cameron D. (1995): *Verbal hygiene*. London: Routledge.

- Coupland N, Sarangi S. & C.N. Candlin (eds.) (2001): *Sociolinguistics and social theory*. Harlow: Longman.
- Delrue K. & K. Hillewaere (2002): *De druiven zijn toch te zuur. Schooletnografisch onderzoek in het secundair onderwijs*. Gent: Steunpunt Inter-cultureel Onderwijs.
- D'hondt S. (2000): *Conversation analysis and history: practical and discursive understanding in quarrels among Dar es Salaam adolescents*. Universiteit Antwerpen: Ongepubliceerd proefschrift.
- Fairclough N. (1989): *Language and power*. London: Longman.
- Gumperz J.J. (1982): *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hall S. (1996): "Who needs identity?". In: S. Hall & P. du Gay (eds.): *Questions of cultural identity*. London: Sage, pp. 1-17.
- Hermans P. (1994): *Opgroeien als Marokkaan in Brussel. Een antropologisch onderzoek over de educatie, de leefwereld en de "inpassing" van Marokkaanse jongens*. Brussel: Cultuur en Migratie.
- Hermans P. (1995): "Moroccan immigrants and school success". In: Roosens E. (ed.): *Rethinking culture: multicultural society and the school*, Special issue of *International Journal of Educational Research*, 23: 1, pp. 33-43.
- Hymes D. (1996): *Ethnography, linguistics, narrative inequality. Toward an understanding of voice*. London: Taylor & Francis.
- Jaspaert K. & T. Vallen (1986): "Karakteristieken van sociolinguïstisch minderhedenonderzoek in Nederland en Vlaanderen". In: *Gramma*, 10: 3, pp. 325-338.
- Jaspers J. (2001): "Het Vlaamse stigma: over tussentaal en normativiteit". In: *Taal en Tongval*, 53: 2, pp. 129-153.
- Leman J. (1987): "Taal-, cultuur- en didactiekproblemen in het onderwijs aan immigrantenkinderen". In: Leman J. (ed.): *Taal- en cultuurgevoelig onderwijs voor immigrantenkinderen*. Brussel: Cultuur en Migratie, pp. 7-25.
- Macbeth D. (1991): "Teacher authority as practical action". In: *Linguistics and Education*, 3, pp. 281-313.
- Maryns K. & J. Blommaert (2001): "Stylistic and thematic shifting as a narrative resource: Assessing asylum seekers repertoires". In: *Multilingua – Journal of Cross-Cultural and Interlanguage Communication*, 20: 1, pp. 61-84.
- May S. (2000): "Uncommon languages: the challenges and possibilities of minority language rights". In: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 21: 5, pp. 366-385.
- Meeuwis M. (1997): *Constructing sociolinguistic consensus: a linguistic ethnography of the Zairian community in Antwerp, Belgium*. Duisburg: Gerhard Mercator Universität.
- Rampton B. (1995): *Crossing. Language and ethnicity among adolescents*. London: Longman.
- Rampton B. (2001a): "Critique in interaction". In: *Critique of Anthropology*, 21: 1, pp. 83-107.

- Rampton B. (2001b): "Language crossing, cross-talk, and cross-disciplinarity in sociolinguistics". In: Coupland, Sarangi & Candlin (eds.): *Sociolinguistics and social theory*, pp. 261-296.
- Rampton B. (2002): "Stylisation and the meaning of social class". Paper delivered at the *Sociolinguistics Symposium*, 14, Gent, 4 april 2002.
- Soenen R. (1999): *Over Galliërs en managers. Bouwstenen voor intercultureel leren*. Gent: Steunpunt ICO.
- Stallybrass P. & A. White (1986): *The politics and poetics of transgression*. London: Methuen.
- Timmerman C., P. Hermans & J. Hoornaert (eds.) (2002): *Allochtone jongeren in het onderwijs. Een multidisciplinair perspectief*. Leuven-Apeldoorn: Garant.
- Varenne H. & R. McDermott [with S. Goldman, M. Naddeo & R. Rizzo-Tolk] (1999): *Successful failure. The school America builds*. Boulder/Oxford: Westview Press.

TRANSCRIPTIE-CONVENTIES

[]	IPA transcriptie-methode, 1999
[.]	korte pauze
[2.0]	benaderende lengte van de pauze in seconden
[overlappende spreekbeurten
	plaats waar volgende spreker begint te spreken
=	onmiddellijk aansluitende spreekbeurt of continuering
HOOFDLETTERS	luid
()	onverstaanbaar
(tekst)	moeilijk verstaanbaar, benaderende gok
[tekst]	commentaar, regie-aanwijzingen
((Ar:))	vertaling uit het Arabisch
vetjes	stukken Antwerps, Illegaal of Algemeen Nederlands
Ma/Vla M/V	Marokkaans/Vlaams Mannelijk/Vrouwelijk